

9(47.985)

q-41

1897

ՀԵՐԱՆՈՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՈՒԹ ՄԵՀԵՆՆԵՐՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ԼԵ՞

ՀԵԹԱՆՈՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՈՒԹ ՄԵՅԵԱՆՆԵՐՆ

Վ. Ի. Ե. Ն. Ն. Ա.

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1899.

9 (91.542) (001)
4-33

ՀԵԹԱՆՈՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՈՒԹ ՄԵՀԵԱՆՆԵՐՆ

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ԵՒ Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ
ՀԱՄԵՄԱՏ

ՔՆՆԱԿԱՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԿԱՐԻԷՐԻ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ՅԱԿՈՎԲՈՍ Վ. ՏԱՇԵԱՆ

ՄԻԹ. ՈՒՍԵՆ

1007
30292

2012

ՎԻՆՆԵԱ

ՄԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1899.

23857-4-2

2012

Ա Ջ Դ

Հայագէտն Կարիէրի լոյս հանած համառօտ քայց հայ քանասիրութեան համար կարեւոր գրուածքս՝ նուիրուած է այս տարւոյ (1899 Հոկտ.) Արեւելագիտաց ժԲ. ընդհանուր Համաժողովին ի հոովմ՝, միանգամայն ի յիշատակ Կարողոսի Շէֆէր, որ Արեւելագիտաց ժԱ. Համաժողովին (Պարիս) նախագահն էր²: Իւր համառօտութեան մէջ հետաքրքրական ուսումնասիրութիւն մըն է, ոչ թէ ընդհանրապէս Հայոց դիցաբանութեան մասին, այլ այն կրկին աղբերաց՝ որոնք գլխաւորաբար կը մատակարարեն մեզ նոյն նիւթոյ մասին մեր ունեցած դոյզն ծանօթութիւններն. այսինքն են Ազաթանգեղոս եւ Մ. Խորենացի: Գրքին եզրակացութիւնը կը ցուցընէ որ Հայագէտն ասով ըստ ինքեան շարունակած է իւր քննադատութեանց շարքն, զորոնք հրատարակած է Խորենացւոյ սլատմագրութեան աղբերաց նկատմամբ. եւ որոնք լոյս տեսան թերթիս մէջ³: Այս սլատմառաւ ան-

1 A. Carrière, Les huit Sanctuaires de l'Arménie payenne, d'après Agathange et Moïse de Khorene. Étude critique. Paris 1899. 8° pp. 29 (եւ 1 տխտկ.):

2 Ասոր համար նուիրման էջ մը կայ գրքին սկիզբը, զոր յառաջ կը բերենք. Je présente cette étude au XIIe Congrès international des Orientalistes (Rome), en la consacrant à la Mémoire de Charles Schefer, membre de l'Institut, administrateur de l'École des langues orientales vivantes, président du XIe Congrès international des Orientalistes (Paris) A. C.

3 Գլխաւորները A. Carrière, Moïse de Khorène et les Généalogies patriarcales. Paris 1891 (տես «Հանդէս», 1891, էջ 345 եւն): — A. C., Nouvelles Sources de Moïse de Khorene, études critiques. Vienne 1893, 8°

հրատեչտ կը համարինք նոյնը ծանօթացընել մեր ընթերցողաց լիակատար թարգմանութեամբ:

VIII+56. (Հայ՝ «Նորագոյն աղբերք Մ. Խորենացւոյ» եւն. վիեննա 1893. 8° էջք ժ+51. «Աղգ. Մատ.» Ը.) — A. C., Nouvelles Sources etc. Supplément, Vienne 1894. 8° VIII+40. (Հայ՝ «Նորագոյն աղբերք եւն. Յաւելուած: վիեննա 1894. 8° ժ.Ա+43. «Աղգ. Մատ.» ժ.Գ.) — A. C. La légende d'Abgar dans l'histoire d'Arménie de Moïse de Khoren. Paris 1895. (Հայ՝ «Արգարու զբոյցը Մ. Խորենացւոյ Պատմութեան մէջ» եւն. թրգմ. Հ. Գար. վ. Մէնէվիշեան: վիեննա 1897. 8° էջք ժե+107. «Աղգ. Մատ.» ԻԲ.)

ՀԵԹԱՆՈՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒԹ ՄԵ ՀԵԱՆՆԵՐՆ
ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ԵՒ Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ
ՀԱՐԵՄԱՏ

Հայոց հեթանոսական կրօնքն արդէն ա-
ռարկայ եղած է բազմաթիւ գիտնական աշխատ-
սիրութեանց: Որչափ ինծի ծանօթ է, ժամա-
նակաւ վերջիններն են Հ. Ղ. Ալիշանի գործը՝
1895 ին հրատարակուած,¹ եւ Հ. Գեյլցեր ու-
սուցչապետին յիշատակագիրն՝ որ նոյն տարին
ներկայացուած է Լայպցիգի Գիտութեանց ար-
քունական ընկերութեան:² Մխիթարեան ան-
խոնջ Հայրը ժողոված է իւր գրքին մէջ այն
ամէն տեղեկութիւնքն զորոնք կրցած է հաւաքել
Հայոց հին կրօնին վրայ: Ենայի Համալսարանին
հռչակաւոր ուսուցչապետն՝ շատ աւելի սակաւ-
աթիւ էջերու մէջ, բայց աւելի ապահով եւ
աւելի խստադատ յօրինուածութեամբ՝ գործ-
ածած է իւր ընդարձակ ծանօթութիւնքն եւ
իւր քննադատական հանճարը՝ ներկայացընելու

1 «Հին հաւատք Հայոց», Անեա. 1895, էջք 522:

2 H. Gelzer, Zur armenischen Götterlehre, ի
գիրք Berichte der Königl. Sächs. Gesellschaft der
Wissenschaften, 1896, p. 99—148. — Թրգմ. ի հայ՝ Հ. Յ.
Թորոսեան՝ «Գիցարանութիւն Հայոց», ի «ԲՂ» 1897
էջ 16, 63, 176, 353, 425, 474 եւն:

մեզի հայկական ամենազից կաճառին (Պանթէոն) այնպիսի պատկեր մ'որ շատ գերազանց է մեր ցայժմ ունեցածէն: Որչափ ալ յանձնարարենք՝ քիչ է, կրօնական պատմութեան ուսմանց բարեկամներուն՝ կարգալ այս երկու հոյակապ գործերն, որ կը նպաստեն լուսաբանելու նիւթ մ'որ այս ամէնէն ետքն ալ տակաւին մութ կը մնայ:

Արդեամբք ալ դժուար է ցայժմ ստացուած արդիւնքներն իրրեւ լիովին գոհացուցիչ համարիլ: Կը զգանք որ անհաստատ, անստոյգ, անորոշ բան մը կայ, որ մի միայն աղբիւրներուն ցանցառութենէն եւ աղքատութենէն յառաջ չի գար: Պակասածն է հետազոտութեան համար ապահով խարիսխ մը, բացօրոշ գծուած մեկնակէտ մը: Ասոր համար բազմաթիւ եզրակացութիւններ, որ հիմնուած են կղզիացած՝ երբեմն մի միակ տեղերու վրայ, չեն կրնար դիմանալ քիչ մ'աւելի խիստ քննադատութեան առջեւ: Ըսածնիս պարսաւ մը չէ, որ ուղղուած ըլլայ այն երկու գիտնոց զորոնք վերը յիշեցինք: Եթէ անոնք աւելի կատարելապէս չեն յաջողած, պատճառն այն է որ անոնց անկարելի էր աւելի լաւն ընել: Պակասութիւնը հոս այն է՝ որ հայկական հին մատենագրութեան մեր ունեցած ծանօթութիւնքը տակաւին իրենց սկզբնական վիճակին մէջն են: Պատմական հետազոտութիւնը չի կրնար վախճանին հասնիլ, եթէ անկէ յառաջ կանխած չըլլայ վկայութեանց քննադատութիւնը: Բայց արդ հայ բնագիրներուն ժամանակին, աղբերաց եւ հեղինակութեան մասին բազ-

ALPHABET

ORTHOGRAPHY

1897.

մատեսակ խնդիրները միայն Գուշաշմիտէն վեր սկսած են գիտնականօրէն յուզուիլ. եւ անտարակոյս տակաւին շատ հեռու է այն օրն երբ բաւական պարզաբանուած ըլլան: Առ այժմ, հին Հայաստանի վիճակին վրայ՝ յիշեալ բնագիրներուն համեմատեղած ուսումնասիրութիւնք, ի մասնաւորի հետազօտութիւնքն ի մասին քրիստոնէութեան մուծուելուն այս երկիրը, եւ այն կրօնին որուն տեղը բռնեց, յաճախ շատ խնդրական եզրակացութեանց կը տանին:

Յաջորդ էջերուն մէջ իմ նպատակս չէ հայկական հեթանոսական կրօնին ծանօթութիւնը զարգացընել: Ար շատանամ յիշելով դից անունները, առանց զբաղելու անոնց էական բնութեամբն. առանց խուզարկելու անոնց պարսիկ, հայ կամ ասորի ծագումը. առանց ճշգրտելու՝ զանոնք յունական Պանթէոնի դից հետ նոյնացընելու առաջարկութեանց արժէքն: Արդեամբք ալ պարզապէս գրական կարգի խնդիր մըն է զոր յաջորդովս կը փորձեմ պարզաբանել: Մովսիսի Խորենացւոյ քանի մը տեղերը հետազօտելով՝ կ'ուզեմ ցուցընել որ այն տեղերը չեն կրնար որեւէ արժէք մ'ունենալ պատմաբանի մը համար, եւ թէ անոնցմէ յաճախ հանուած հետեւութիւնքը գոնէ վաղաժաման են:

Ա.

Արտաշէս Ա., եթէ պէտք է հաւատալ Մ. Խորենացւոյ, Աղարշակայ թոռն ու երկրորդ յաջորդն էր որ հիմնեց Հայոց Արշակունեաց հարստութիւնը: Պատերազմասէր միապետ մըն է, որ կ'աշխարհակալէ Փոքր-Ասիան, կը գրաւէ Յունաստանն, եւ՝ ընու զՈվկիանոս բազմութեամբ նաւաց: Նկր մեռնի զինուորական ապստամբութեան մ'ատեն, երբ իւր անհամար զինուորները զիրար կը կոտորէին. (Մ. Խոր., Բ, Ժա-Ժգ:) Արտաշէս իւր գահը թողուց Տիգրանայ իւր որդւոյն, Միհրդատայ փեսային եւ դաշնակցին, Լուկուլոսի եւ Պոմպէի հակառակորդին, որ իւր աշխարհակալութիւնքն տարածեց Միջագետաց եւ Ասորուոց աշխարհին կողմը:

Իւր արշաւանաց ժամանակ՝ Փոքր-Ասիա եւ Յունաստան որոշ թուով դից արձաններ գտաւ Արտաշէս, զորոնք Հայաստան խաւրեց՝ ազգային մեհեաններուն մէջ կանգնելու, իբրեւ նշանակներ իւր յաղթութեանց: Տիգրան իւր հօրը կամաց գործադրութիւնն աւարտեց, եւ մեհեանները ճոխացուց Միջագետք գտնուած արձանով մը:

Ահա Մովսիսի Խորենացւոյ այն տեղերն որ այս դէպքերուն կը վերաբերին:

1.

Եւ գտեալ յԱսիայ պղնձաձոյլ ոսկեզօծ պատկերս զԱրտեմիդեայ եւ զՀերակլեայ եւ զԱպողոնի, տայ (Արտաշէս) բերել յաշխարհս մեր, զի կանգնեացեն յԱրմաւիր: Զոր առեալ քրմայետացն, որ էին յազդէ վահուհեաց, զԱպողոնին եւ զԱրտեմիդեայն կանգնեցին յԱրմաւիր. իսկ զՀերակլայն զառնապատկերն՝ զոր արարեալ էր ի Սկիւզեայ եւ ի Գիպինոսէ Կրետացոյ, զՎահագն իւրեանց վարկանելով նախնի, կանգնեցին ի Տարօն յիւրեանց սեփհական գիւղն յԱշտիշատ, յետ մահուանն Արտաշիսի: (Բ, Ժբ):

2.

Բայց եւ յԵլլադայ առեալ պատկերս զԴիոսի, զԱրտեմիդեայ, զԱթենայ, զԵփեսոսու, զԱփրոզիսեայ, տայ (Արտաշէս) բերել ի Հայս: Որ ոչ ժամանեալ միջամուտ լինել յաշխարհս, լսեն զրօթ մահուան Արտաշիսի, եւ փախուցեալ ընկենուն զպատկերսն յամրօցն յԱնի¹. եւ քուրմք զնոցին զհետ լինելով, դադարեն առ նոսա: (Բ, Ժբ):

3.

Առաջին գործ զմեհեանսն շինել կամեցաւ (Տիգրան): Իսկ քրմացն որ եկեալ էին ի Յունաց, զմուս ածեալ՝ զի մի ի խորագոյն Հայս վարիցին, պատճառեցան ըզձութիւնս, իբր թէ դիքն անդէն կամին զընակիլն: Որում հաւանեալ Տիգրան, կանգնեաց զոյրմպիական պատկերն Դիոսի յամուրն յԱնի, եւ զԱթենաս ի Թիլ, եւ զԱրտեմիդայ զմեւս պատկերն յԵրիզայ², եւ

1 Պետք չէ շփոթել ամրօցն Անի (որ կը կոչուի նաեւ Կամախ, նոր քարտէսներու վրայ՝ Կեմախ), Եփրատայ ձախ ավը՝ Բարձր-Հոյոց մէջ, Անի քաղաքին հետ՝ Ախուրեան գետոյ վրայ Արարատ նահանգին մէջ՝ որ Բագրատունեաց արքայութեան մայրաքաղաքն եղաւ եւ որուն աւերակները հանրածանօթ են: Հմմտ. St. Martin, Mémoires sur l'Arménie, I, 72 եւ 111 ff.

2 Tomaséo, Langlois եւ ուրիշներ կը գրեն Eriza. Բայց

¹ Երիզայ, սեռական-տրական ձեւն է «Երէւ» անուան: Տես

զեփեստոսն ի Բագայաւինջ: Բայց զԱփրոդիտայ զպատկերն իբրեւ Երակղեայ տարփաւորի՝ առ նորին պատկերին Երակղեայ հրամայեաց կանգնել յաւրից Խիւնն (= Աշտիշատ): Եւ ցատուցեալ ընդ Աւհունիսն, եթէ ընդէր յիւրեանց սեպհականին իշխեցին կանգնեցին զպատկերն Երակղի առաքեալ ի նորին հօրէ, ընկենու զնոսա ի քրմու թենէն, եւ զգեւզն յարքունիս առնու, յորում պատկերքն կանգնեցան: (Բ, ԺԷ:)

4.

Ինքն (Տիգրան) իջանէ ի Միջագետս, եւ գտեալ անդ զԲարշապինայ զպատկերն՝ զոր ի փղոսկրոյ եւ ի բիւրեղէ կազմեալ էր արծաթով, հրամայէ տանել կանգնել յաւանին Թորդան:

Այս տեղերէն՝ զորոնք յառաջ բերինք ինքնին կը հետեւի որ՝ Մովսիսի Խորենացւոյ ժամանակագրութեան համաձայն մերձաւորապէս մեր քրիստոնէական թուականութեան առաջին դարուն սկիզբները՝ Հայաստանի հեթանոսական մեհեանները փոխադրուեցան ինն դիցարձանք օտար ծագմամբ, երկու աշխարհակալ միապետաց՝ Արտաշիսի եւ Տիգրանայ՝ հրամանաւ: Այս արձաններէն երեքը Փոքր-Ասիայէն էին, հինգը՝ Ելլադայէն, մին՝ Միջագետքէն: Հայկական տաճարներուն մէջ զետեղուեցան հետեւեալ կերպով.

Ա-իւ գործնածները

1. Արտեմիս (Ա), որուն արձանը կանգնուեցաւ	Արմաւիր.
2. Հերակղ	Աշտիշատ.
3. Ապոդոն	Արմաւիր:

Ազատանդեղեայ քով ձեւի կրկին օրինակները (տպ. 1862), էջ 49 եւ 590:

ԵԼՈՐԻ ԳՐԱՆՈՒՅՆԵՐԸ՝

4. Գիտս Ասի.
 5. Արտեմիս (Բ) Երեզ.
 6. Աթենաս Թիւ.
 7. Հեփեստոս Բազայտինչ.
 8. Ափրոդիտէ Աշտիշատ:

ՄԷՋՈՐԻ ԳՐԱՆՈՒՅՆ՝

9. Բարշամէն Թորդան:

Արմաւիր քաղաքն՝ որուն համար որոշած էր Արտաշէս Ասիոյ մէջ գրաւած երեք արձաններն, եւ որ սակայն միայն Արտեմիդեայ եւ Ապոլոնի արձանները ստացաւ, այն ժամանակ տակաւին մայրաքաղաք էր Հայաստանի: Արտաշէսի հաւր՝ Վաղարշակ՝ հոն կանգնած էր արդէն իւր նախնեաց անդրիներուն հետ նաեւ Արեգական եւ Լուսնի արձանները. (Բ, Ը) Երբ Երուանդ՝ Սանատրկոյ յաջորդը՝ թողուց Արմաւիրն եւ իւր արքունեօք հաստատուեցաւ Երուանդաշատ քաղաքը՝ զոր շինած էր Երասխայ վրայ եւ Ախուրեան գետէն ոչ հեռու, իւր նոր մայրաքաղաքը փոխադրել տուաւ այն ամէնն որ կար հնոյն մէջ, ի բաց առեալ սակայն դից անդրինները: Կասկածոտ միապետն իւր բնակութեան մօտ երկրպագուաց մեծաթիւ խուռնրն թաց բազմութենէն վախնալով՝ բազիններն ու արձանները հաւաքեց միացուց քաղաքի մը մէջ՝ որ յատկապէս պաշտաման նուիրուած էր, զոր շինեց քիչ մը հեռուն եւ անուանեց Բագարան. (Բ, լԹ, խ) Սակայն իւր յաջորդը՝ Արտաշէս Բ.՝ ինքն ալ նմանապէս իրեն մայրաքաղաք մը շինեց, որուն իւր

անունը տուաւ՝ Արտաշատ. հոն ժողովեց այն ամենայն՝ զոր իւր նախորդը հանած էր Արմաւրէն՝ անոնցմով Երուանգաշատն ու Բագարանը զարդարելու համար, փոխելով նաեւ « զպատկերն Արտեմիդայ եւ զամենայն կուռս հայրենիս » (Սանատրկոյ[⊖];) Արտաշատ փոխադրուեցաւ նաեւ Ապողոնի արձանը, որ սակայն կանգնուեցաւ « արտաքոյ քաղաքին . . . հուպ ի ճանապարհն. » (Բ, խԹ:) Սակայն ասով ալ Արմաւրի հին կուռքերուն բախտի փոփոխմունքն վախճան չառին: Երբ Արտաշիր՝ սասանեան առաջին թագաւորն՝ սպաննել տուաւ Հայոց Խոսրով արքայն եւ աշխարհակալեց անոր թագաւորութիւնը, կործանեց Արտաշատի մէջ եղած Արեգական եւ Լուսնի արձանները, ինչպէս նաեւ Վաղարշակայ նախնեաց անդրինները, (Բ, հէ:) Ուստի մայրաքաղաքին մէջ կը մնային միայն Արտեմեայ եւ Ապողոնի արձանները:

Միւս կուռքերուն զետեղման մասին որեւէ փոփոխութիւն մը չի նշանակուիր: Ըստ այսմ պէտք է միայն Արմաւրի անուան տեղ փոխել զնել Արտաշատի անունը, որպէս զի ունենանք ութ մեհենաց ցանկը, որոնց երկուքն՝ Արտաշատ (մեհեան Արտեմեայ եւ Ապողոնի,) մին՝ Աշտիշատ երկու յարակից արձաններով (Հերակղէս եւ իւր տարփաւորն Ափրոդիտէ,) եւ մէյ մէկ

* Հայագէտը կը հասկընայ եւ կը թարգմանէ՝
et toutes les idoles de son père [Sanatrouk], այսինքն՝
« եւ իւր հօր (Սանատրկոյ) քոլոր կուռքերը: »

այս մեհնատեղիները՝ Անի, Երէզ, Թիլ, Բագայառինջ եւ Թորդան:

Այս մեհնատեղիները շատ անկանոն կերպով բաշխուած են հայ. հողին ամբողջութեան վրայ¹: Արտաշատ կենդրոնական Հայաստանի մէջն է. (Երասխի հովիտը): Աշտիշատ՝ հարաւային. (Տարօնոյ գաւառ.) միւս հինգը խմբուած են Բարձր Հայոց անձուկ աշխարհաբաժնի մը մէջ՝ կազմուած երեք սահմանակից գաւառներէն Գարանաղեաց, Եկեղեաց («Ակիլիսենէ») եւ Գերջան («Գերքսենէ»): Իրաց այսպիսի տարօրինակ վիճակ մը միայն շատ թերակատար կերպով կրնայ մեկնել յոյն քրմաց դիմադարձ հակառակութիւնն՝ իրենց կողմ Հայաստանի այլ եւ այլ նահանգները ցրուելուն դէմ:

1 Տես այս ուսումնասիրութեանս կից քարտէսը:

Վրիստոնէական թուականութեան Գ. դարուն վերջերը կամ Գ. դարուն սկիզբն — ժամանակաթիւն անորոշ է, — յունական կոոց շայաստանի տաճարներուն մէջ բազմելէն մերձաւորապէս չորսհարիւր տարի ետքը, Տրդատ արքայն կը նստէր Վաղարշապատ՝ արդի Երեւան քաղաքէն ոչ հեռու: Բոլորովին արտակարգի դէպքերու հետեւութեամբն՝ որոնց զարմանալի պատմութիւնը կ'ընէ մեզի Ագաթանգեղոս, եւ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի քարոզութեան արդեամբքն՝ Տրդատ կ'ընդգրկէ քրիստոնէական հաւատքը: Նոյն իսկ մկրտուելէն յառաջ՝ կը հրամայէ « ինքնիշխան հրամանաւ » որ « հայրենական հնամեաց նախնւոյն եւ զիւր կարծեցեալ աստուածսն՝ չաստուածս անուանեալս » ջնջուին շայոց աշխարհի հողէն, եւ նաեւ անոնց յիշատակն անհետ կորսուի:

Այն ատեն կը սկսի ճշմարիտ պատերազմ մը, որուն միայն ամենակարեւոր կէտերը կը քաղենք հոս: Տրդատայ կ'ընկերանան իւր ազնուականքն եւ իւր զինուորները, անոնց պէտք կ'ունենայ կռուելու համար գիւաց գէմ՝ որոնք յաճախ զէն ի ձեռին կը պաշտպանեն հեթանոս տաճարներուն մուտքը: Իրեն հետ կ'առնու զՍ. Գրիգոր, եւ թողլով Վաղարշապատու իւր գա-

7001
25992

Տանիստը, ամենէն յառաջ կը դիմէ դէպ ի Արտաշատ, որպէս զի կործանէ Աւանոյ, զիցուհւոյն բագինքը. բայց՝ քաղաքը մտնելէն յառաջ՝ «ի ճանապարհի» կը գտնէ Տէր (կամ Տէր) զից մեհեանը, զոր նախ կը քանդէ, յետոյ քանդելով Անահտայ մեհեանն ալ. (Ագաթ. էջ 584 եւն):

Այնուհետեւ Ս. Գրիգոր կը սկսի շրջան մ'ընել աւետարանելու Հայոց աշխարհի քաղաքները, աւաններն ու գիւղերը, նշանակելով ապագայ եկեղեցիներուն տեղերը, տնկելով խաչեր, եւ սորվեցընելով քրիստոնէական վարդապետութիւնը. (անդ՝ էջ 587 եւն):

Կը սկսի դարձեալ կուռքերու դէմ պատերազմը: Տրդատ եւ Ս. Գրիգոր կը դիմեն Հայոց աշխարհի արեւմտակողմը, ուր նախ կը գտնեն, Գարանաղեաց գաւառին մէջ Թորդան գիւղը, Բարձրձիւ գից մեհեանը: Մեհեանը կը կործանուի եւ գից արձանը կը փշրուի: Ս. Գրիգոր կը մնայ նոյն գաւառը՝ բնակիչները քրիստոնէութեան դարձընելու համար, եւ կը յաջողի հալածել դեւերը. (էջ 588 եւն):

Թագաւորն ու Սուրբն անկէ կու գան Անի ամրոցն, Հայոց արքայից գերեզմանատեղին, որպէս զի կործանեն Աւանոյ՝ հօր ամենայն զից՝ բագինքն. յետոյ մերձակայ եկեղեաց գաւառն, ուր Երէզ աւանին մէջ կը կործանեն Աւանոյ տաճարը. անցնելով Գայլ (Lycus) գետը՝ Թիլ աւանին մէջ կը տապալեն Նանի՛ Արամազդայ դստեր՝ տաճարը. վերջապէս Ս. Գրիգոր աւե-

տարանելը շարունակելով եւ Տրգատ պատմելով իրեն պատահած սքանչելիքները՝ կը հասնին Գերջան գաւառը, եւ կը քանդեն՝ Բագայառինջ աւանին մէջ՝ Մէհր գից, Արամաղգայ որդւոյն՝ տաճարը. (էջ 590 եւն):

Բարձր-Հայոց մեհեաններուն կործանմանէն ետքը՝ քանդման այս գործը քիչ մը ժամանակ դադար կ'առնու: Թագաւորն եւ արքունիքը դարձած են Գրիստոսի հաւատոց, բայց տակաւին չէին «լուսաւորեալ մկրտութեամբ», որովհետեւ Ս. Գրիգոր՝ տակաւին քահանայ չըլլալով՝ չէր կրնար մկրտել: Մեծ ժողովք մը կ'ըլլայ Աղարշապատ, ուր կ'որոշուի խաւրել զինքն ի Աեսարիա կապադովկիոյ, որպէս զի տեղւոյն եպիսկոպոսէն ձեռնադրուի: Ս. Գրիգոր ճամբայ կ'ելլէ «ի կառսն արքունականս», ուղեկցութեամբ բազմութիւ նախարարաց եւ բիւր մի զօրաց: Աեսարիա կը ձեռնադրեն զինքն Ղեւոնդիոս եպիսկոպոս եւ նոյն կողման միւս եպիսկոպոսները. եւ այսպէս կ'առնու «նա իշխանութիւն յերկինս եւ յերկրի, առնուլ զիականս արքայութեանն երկնից»: Ըստ ծիսից եղած քահանայ (եւ եպիսկոպոս) եւ գլուխ Հայոց եկեղեցւոյ, կը դառնայ իւր երկիրը, մեծապատիւ մեծարուած ամէն անցած տեղերէն, եւ բերելով իրեն հետ սրբոց թանկագին նշխարքն զոր իրեն շնորհած էր Ս. Ղեւոնդիոս. (էջ 594 եւն):

Հասնելով Հայոց երկրին սահմանագլուխը՝ կ'իմանայ Ս. Գրիգոր որ կանգուն կայ տակաւին Տարօնոյ աշխարհը մեհեան մ'որուն մինչեւ այն

ատեն խնայուած էր: Վահագն¹ մեհեանն էր, նուիրուած Վահագնի դից, հռչակաւոր մեհեանաց ութերորդն², « յաշտից տեղիք թագաւորացն Հայոց մեծաց, լի ամենամեծ գանձերով, եւ կը գտնուէր Աշտիշատի աւանը: Ագաթանգեղոս միւս մեհեաններէն շատ աւելի մանրամասնութիւններ կը հաղորդէ այս հռչակաւոր մեհեանին վրայ. սակայն իւր նկարագրութիւնը շատ պայծառ չէ: Կը տեսնենք որ Վահագն մեհեանն երեք բագինք կամ տաճար ունէր, որոնք նուիրուած էին՝ առաջինը Վահագնի դից, երկրորդը՝ Ոսկեմօր, երրորդը՝ Արուսեակի դիցուհւոյն, Վահագնի տարփաւորին, զոր Յոյնք Արուսեակի կ'անուանեն³: Երկրորդին մասին մեկնիչները կը

1 Վահագնի մասին բաւական թանկանշատի մեհեանուած չէ: Կ'երեւոյ թէ կ'ածանցի Վահագնի ձեռք մը՝ որ համազօր ըլլայ Վահագնի: Հմմտ. H. Gelzer, Zur arm. Götterlehre, p. 104, եւ Hübschmann, Arm. Grammatik, I, 76, 508:

2 «Ութերորդ պաշտաւն», եւն: Թարգմանիչներուն մեծ մասը միտ չեն դրած որ խօսքն է պարզապէս «ութերորդ» (եւ վերջին) կապալաւորական պաշտաման մասին. զոր Ս. Գրիգոր կործանեց: Tomaséo կը թարգմանէ՝ celebrato col nome d'ottavo culto del così detto Vaacno (հռչակեալ անուամբ ութերորդ պաշտաման այսպէս անուանուած Վահագնի.) — Langlois կը փոխադրէ՝ célèbre par le nom de la huitième statue du dieu appelé Vahakn (հռչակաւոր անուամբ ութերորդ արձանին դից Վահագն անուան.) Հիւպըման շատ լաւ փոխադրած է՝ das achte berühmte Heiligthum (ութերորդ հռչակաւոր սրբարանն կամ մեհեանը). տես Arm. Gramm. I, 76:

3 Հայերէն բնագիրն, եթէ բառացի թարգմանուի, կ'ըսէ թէ երրորդ տաճարը կ'անուանէր ննջարան Վահագնի («Սեպեակ Վահագնի»): Նոյն «սեպեակ» բառը կը նշանակէ նոյնպէս քարէտաճար:

համաձայնին յայնմ որ զՈսկեմայր դիք նոյն կը համարին Անահտայ դիցուհւոյն հետ՝ զոր արդէն գտանք յԱրտաշատ եւ յԵրէզ, բայց հոս բնագիւրը չի յիշեր յանուանէ:

Վահէվահեան մեհենին կործանման ժամանակ շատ աւելի արտակարգի սքանչելիքներ պատահեցան: Մեհեանը տապալելու համար խաւրուած զինուորները՝ դեւերուն մոլորքընելովն՝ չէին կրնար մուտքը գտնել: Իրենց գործիքներուն երկաթը չէր գծեր որմոց վրայ: Ս. Գրիգոր այս բանս տեսնելով կ'երէ բլրոյն վրայ՝ որ մեհենին հանգիպակաց էր, օգնութեան կանչեց Ամենազօրն, եւ իւր ձեռքը բռնած խաչէն բխեց «հողմ ուժգին» որ գնաց տապալեց հարթեց շինուածքն, այնպէս որ եւ ոչ «նշմար» մը մնաց տեղւոյն. (էջ 606 եւն):

Այն ժամանակ միայն Ս. Գրիգոր շինեց առաջին եկեղեցին եւ սկսաւ Հայերը մկրտել: Տրդատ արքայ՝ լսելով իւր Վաղարշապատ գահանիստը սրբոյն եպիսկոպոսի դարձը, աճապարեց եկաւ առջեւն ելլելու, եւ մկրտուեցաւ Եփրատայ ափանց վրայ իւր արքունեօք եւ բոլոր բանակովն:

Մեր նպատակէն դուրս է հոս պատմական ճշմարտութեան տեսակէտով ճշգրտել այս զարմանալի պատմութիւնն որուն գլխաւոր կէտերը քաղեցինք դրինք: Ա՛րնդունինք դէպքերն այնպէս ինչպէս որ մեզի կը պատմուին, եւ կը հաստատենք որ քանդման ենթարկուեցան ութ մեհեաններ, որոնց երկուքն էին յԱրտաշատ, եւ

մէյ մէկ հատ այս աւանները՝ Թորդան, Անի,
Երէզ, Թիլ, Բագայառինջ եւ Աշտիշատ, վեր-
ջինս երեք կուռքերով՝ որոնց երկուքը յանուանէ
յիշուած են:

Պրեթէ աւելորդ է մտադիր ընել որ այս տեղերուն անունները նոյն են անոնց հետ, զոր տեսանք երբ Մովսիսի խորենացւոյ նոյն տեղերը վերը յառաջ բերինք: Միայն դից անունները տարբեր են. հոն՝ ուր Ագաթանգեղոս դից նոյն անուններ կը յիշէ, Մ. խորենացի յո՛ւնախո՛ւն անուններ կուտայ¹: Այս տարբերութիւնը որ առաջին անգամ այնպէս զգալի է, բոլորովին կ'անհետանայ՝ եթէ Ագաթանգեղեայ հայ բնագրին տեղ առնունք

1 Մովսիսի խորենացւոյ Պատմութեան միւս մասին մէջ շատ ցանցառ կը հանդիպինք Ագաթանգեղոսի դործածած դից անուններուն: Արնայ նաեւ ըսուիլ որ հեզինակը կ'երեւայ թէ տեսակ մ'ընդդիմութիւն կը զգայ զանոնք՝ այս ձեւին տակ՝ հայկական դիք համարելու: Արաբոյ, որ ամենէն աւելի յիշուածն է (Ա, լա. Բ, ծգ, ձգ, Գ, ժե.) միայն մէկ անգամ է իբր գիք Հայոց աշխարհի (Բ, ծգ.) այլուր է գիք Արաց (Բ, ձգ): — Ահաբէն (Ա, լա. Բ, ը, ժբ)՝ թէպէտ եւ Հայոց աշխարհի արքայի մը որդին, անդրի մ'ունի Արաց քով՝ զոր կը պատուեն զոհերով. (Ա, լա:) — Բարշաբէն (Բ, ժգ. իսկ Ա, ժգ «Բարշաբ» անուան ներքեւ) կը պաշտուի Ասորիներէն: — Միհր միայն անգամ մը կ'երեւայ (Գ, ժե) իբրեւ Պարսից դէք: — Աորդէ՛ նոյնպէս մէկ անգամ (Ա, զ) իբրեւ քոյր Զրուանայ, Տիտանայ եւ Յապետոսթէի, որոնք՝ ըստ Մ. խորենացւոյ՝ են Սեմ, քամ եւ Յարեթ. (տես Carrière, Moïse de Khoren et les Généalogies patriarcales, p. 42.) ուստի Ասորի է դուստր Նոյի (՛): — Ահաբէն՝ որ հնութեան միաձայն վկայութեան համեմատ Հայաստանի մեծ դիցուհին է, եւ ոչ անգամ մը յիշուած է, ինչպէս եւ ոչ Տէր եւ Նախէ:

ԱԳԱԹԼՆԳԵՂՈՍ		ՄԻՆԵՆՍԻ			
		Գ Ի Բ			
ՄԵՀԵՆՍԻ	ՉՆՅ ԲՆԼԳԻԻ		ՅՈՅՆ ԲՆԼԳԻԻ		
			ՄԵՀԵՆՍԻ		
		Գ Ի Բ			
1	Արտաշատ	Անասիտ	Արտեմիս	Արմաւիր ¹ Աշտիշատ Արմաւիր ¹	Արտեմիս Հերակղէս Ազդղըն
2	Արտաշատ	Տիր (Տիր)	Ազդղըն	Արմաւիր ¹ Աշտիշատ Արմաւիր ¹	Արտեմիս Հերակղէս Ազդղըն
3	Թորգան	Բարշինիս	Բարսամէն	Արմաւիր ¹ Աշտիշատ Արմաւիր ¹	Արտեմիս Հերակղէս Ազդղըն
4	Անի	Արամազը	Գիոս ²	Արմաւիր ¹ Աշտիշատ Արմաւիր ¹	Արտեմիս Հերակղէս Ազդղըն
5	Էրէզ	Անասիտ	Արտեմիս	Արմաւիր ¹ Աշտիշատ Արմաւիր ¹	Արտեմիս Հերակղէս Ազդղըն
6	Թիլ	Նանէ	Աթնաս	Արմաւիր ¹ Աշտիշատ Արմաւիր ¹	Արտեմիս Հերակղէս Ազդղըն
7	Բազայաւինջ	Միհր	Հեփեսոս	Արմաւիր ¹ Աշտիշատ Արմաւիր ¹	Արտեմիս Հերակղէս Ազդղըն
8	Աշտիշատ	Վանազն Ա. Ասողիկ	Հերակղէս Ա. Արտեմիս	Արմաւիր ¹ Աշտիշատ Արմաւիր ¹	Արտեմիս Հերակղէս Ազդղըն

յոյն³ բնագիրը, որ դից հայ անունները ճիշդ մի-
եւնոյն յունական անուններով կը թարգմանէ՝ զո-
րոնք կը գտնենք Մ. Խորենացւոյ քով: Հոս գրուած
տախտակը պայծառ կը ցուցնէ թէ այս երեք
բնագիրներուն քննութեամբ ինչ նմանութիւն-
ներ եւ ինչ աննմանութիւններ երեւան կ'երևն:

Անուններուն ձեւին մէջ մի միակ տար-
բերութիւն մը կայ զոր նշանակելու ենք⁴: Հոն՝

1 Արը տեսնք թէ ինչպէս կու գրեն Արմարէն
փոխադրուեցան յԱրտաշատ:

2 Հոս կը սահենք Διός (= Դիոս) սեռականը. վասն
զի դից բոլոր միւս անուններն ալ սեռականի ձեով կը
գտնուին Ազատականեղեայ յոյն բնագրին մէջ, եւ դարձեալ
նոյնպէս Մովսիսի Խորենացւոյ հայերէնին մէջ: «Դիոս»
(Διός) դից վերաբերեալ կտորը (հրօրի. Lagarde, p. 67)
գտնարութիւն մ'ունի: Հայոյն այս խօսքը (Ազատ. 590)
«դիւսննն էսս դիցն Արտաշատ» հօրն ննանննէս զիցն
մէնայնն» յոյնը կը թարգմանէ այսպէս՝ τὸν βωμὸν Κρό-
νου, τοῦ πατρὸς Διός παντοδαίμονος (զբագինս Արտաշատ
հօրն Դիոսի մէնարիցն) Այս բանս կերպապէս կը հակասէ
թարգմանչին սովորական գործածութեանն, որուն համար
Արտաշատ միշտ Ζεὺς է. (տես Lagardeի քով անուանց
ցանկը ի բառն Δία): Անտարակոյս վերոյիշեալն գրչի մը
սրբագրութիւնն է, որ չընդունելով թէ Ζεὺς ըլլայ «Հայր
դիցն ամենայնի», աւելցուցած է Κρόνος (Արտոս, Satur-
nus) անունը: Մովսիսի Խորենացւոյ համար «Դիոս» ուղ-
ղական է՝ «Դիոսի» սեռականաւ: Սակայն «Դիոս» նսե-
սուհասարակ հայերէնի մէջ իրրեւ ուղղական կը գործա-
ծուի. բազմաթիւ օրինակներ տես Հ. Տաշեանի ընտիր փո-
քրիկ գրքին մէջ. («Ազատականեղոս առ Գեորգայ ասորի
եպիսկոպոսին» եւն, Վիեննա 1891, էջ 53 Ծան. 1)

3 Տես Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien, neu herausgegeben von Paul de Lagarde. Göttingen 1887.

4 Յատկապէս խօսելով «Բագայաինջ» եւ «Բա-

ուր Մովսիսի Խորենացւոյ բնագիրն ունի « Բարշափնայ », որ կանոնաւոր սեռական մըն է « Բարշափնէ » ձեւի ուղղականի մը, Ագաթանգեղոսի բնագիրը մեր առջեւը կը դնէ բաւական տարօրինակ ձեւ մը՝ « Բարշափնի » : Արնանք իբրեւ ստոյգ նկատել որ այս վերջին ընթերցուածը գրչի մը սխալագրութիւնն է փոխանակ « Բարշափն » գրելու, ինչպէս լաւ կը ցուցնէ նոյն տեղւոյն համապատասխանող յոյն բնագիրն՝ որ ունի Βαρσαμφύτης: Յատուկ անուան մ'այսպիսի մէկ սխալագրութիւնն ամենեւին չի զարմացըներ զանոնք որ հայերէն ձեռագիրներով զբաղած են ¹:

Աչքի կը զարնէ նոյնպէս այս միեւնոյն անուան գրաւած տեղւոյ տարբերութիւնն ալ յիշեալ երկու ցուցակներուն մէջ: Ագաթանգեղոսի քով Թորգանի մեհեանն անմիջապէս կը հետեւի կարգաւ Արտաշատի կրկին մեհեաններուն. իսկ Մովսիսի Խորենացւոյ քով շարքին վերջին տեղը կը բռնէ: Այս մասնաւոր համագամանաց մեկնութիւն մը պիտի տանք յետոյ: Առ այժմ թողունք զ« Բարշամէն » մէկդի, եւ տեսնենք թէ տախտակին միւս անուններն ինչ կարգաւ իրարու կը յաջորդեն:

Նոյն իսկ ինքն Մովսէս Խորենացի նախահոգութիւն ունեցած ըլլալով մեզի պատմելու գայառիջ՝ կրկին ուղղագրութիւնքն տարբերութիւն մը չեն ներկայացըներ:

1 Աերջին վայրկենիս « Բարշափն » ալ կը գտնեմ Ագաթանգեղոսի Անեակոյ 1835ին հրատարակութեան տարբեր ընթերցուածներուն մէջ:

Թէ ինչպէս նախնարար Արմաւիր կանգնուած կուռքերն Արտաշատ փոխադրուեցան (տես վերը՝ Ա.) եւ դարձեալ Թէ ինչպէս շերակղի անդրին՝ որ Արմաւրի համար որոշուած էր կանգնուեցաւ յԱշտիշատ (տես՝ անգ.), կրնանք հոս հաստատել որ Թէ՛ Ագաթանգեղեայ եւ Թէ՛ Մովսիսի Խորենացւոյ քով մեհաններն ու կուռքերը դասաւորուած են միեւնոյն կարգաւ:

Այս կարգի նմանութիւն մը չի կրնար մեկնուիլ միայն պարզ զուգահիսութեամբ. անհրաժեշտ կ'ենթադրէ իրարմէ կախման աղերս մ'երկու բնագիրներուն մէջ:

Յաջորդ գիտողութիւնքն ալ կը նպաստեն այս եզրակացութեան:

«. « Բարշապէն » անունը, որ սեմական ծագում ունի, բայց ապահովապէս աղաւաղած է (Թերեւս ըլլայ Բելշապէն) բովանդակ հայ մատենագրութեան մէջ ուրիշ տեղ չի գտնուիր^{*}:

* Իբրեւ Հայոց դիր մեզ ալ անծանօթ է ուրիշ տեղ մը: Բայց իբր Ատրեստանեայց դիր կը գտնուի այլուր ալ՝ Խիկարայ հայ թարգմանութեան մէջ, քիչ մը տարբեր ձևով, ուր (ed. Harris-Conybeare, p. 125) կ'ըսուի «Ով տեսքք իմ եւ շաստուածք Բելշիմ եւ Շիմիլ եւ Շամին», եւն (միւս խմբագրութիւնը հոս չունին անուն), եւ երկրորդ տեղ մը (p. 152) «Մինաքարիմ արքայն նման է Բելշիմի», եւն: Միւս խմբագրութեանց այս վերջին տեղը կը ցուցնէ որ իմաստն է «Բել Սրկանից», ըստ այսմ՝ համեմատ Հայագիտիս կարծեաց: Տես Խիկարայ մեր ուսումնասիրութիւնքն՝ «Հաւնդես Ամս.» 1899, էջ 115—116 (տաւնօրին՝ «Մատենագր. Մանր Ուսումնասիրութիւնք», Բ, 43—44, ընդ մամուլ:)

բ. Նոյնպէս է նաեւ բացատրութիւնս
 «յաշտից որդէն» որ գործածուած է Աշտիշտ
 քաղաքը նշանակելու համար, որով նաեւ նոյն
 անուան ժողովրդական ստուգաբանութիւն մը
 տրուած է¹: Միայն թէ Ագաթանգեղոսի բնա-
 գրին մէջ (էջ 606) վանկավան մեհենին հա-
 մար գործածուած ընդարձակագոյն բացատրու-
 թիւնն՝ «յաշտից տեղիք թագաւորացն Հայոց
 մեծաց՝ Մովսիսի Խորենացւոյ շատ համառօտեալ
 բնագրին մէջ վերածուած է միայն սա երկու
 բառերուս՝ (կանգնել) Յաշտից որդէն» (Բ, ԺԳ.)
 որոնք գործածուած են իբրեւ յատուկ անուն
 Աշտիշտայ անուան տեղ:

Ճ. Երբ Տրդատ արքայն կ'իջնայ վաղար-
 շապատէն դէպի Արտաշատ, որպէս զի կործանէ
 Անահտայ - Արտեմիդեայ մեհեանը, քաղաքը
 մտնելէն յառաջ եւ «ի մանապարհին» կը հան-
 դիպի Տիր-Ապողոն դից մեհենին. (Ագաթ. էջ
 584:) Հոս խօսքն այն ճամբուն վրայ է, որուն
 հետեւեցաւ թագաւորն, այսինքն այն բուն
 «պողոսայն որ ելնայր (ի վաղարշապատէ) յԱրտա-
 շտա Կաշտ», զոր Ագաթանգեղոս արդէն յա-
 ռաջ յիշած էր անդամ մը (էջ 151:) Միւս
 կողմանէ Մովսէս Խորենացի, երբ կը պատմէ
 մեզի թէ ինչպէս Արտաշէս Բ. արքայն Բագա-
 րանի կուռքերը փոխադրեց իւր նոր մայրաքա-
 ղաքն Արտաշատ (Բ, խԹ.) կը յաւելու՝ «բայց
 զԱպողոնի պատկերն արտաքոյ քաղաքին կանգնէ

¹ Տես Hübschmann, Armenische Grammatik
 I, 212.

հոսքի ճանապարհն : Այս վերջին ակնարկութիւնը հոս բացարձակապէս զուրկ է ճշգրտութենէ. վասն զի մէկէն աւելի ճանապարհներ կը տանէին դէպ ի Արտաշատ :

Գ. Ըստ Մովսիսի Խորենացւոյ՝ «կանգնեաց զոլումիական պատկերն Գիոսի յամբն յԱնէն» (Բ, ԺԴ) : Այս տեղւոյ հայերէն բացատրութիւնը համառօտութիւն մը կ'երեւայ Ագաթանգեղոսի աւելի ընդարձակ բացատրութեան թէ «հասանէր յամբ Գեղին՝ յանունեալ յԱնէն» (էջ 590) : Անւոյ քերթը նշանակելու համար գործածուած սովորական բառն է ամբոց. (Մ. Խոր. ԺԲ, ԼԸ) :

Գանք աննմանութեանց, որ յերեւան կու գան Ագաթանգեղեայ եւ Մովսիսի Խորենացւոյ բնագիրներուն ուսումնասիրութեամբն : Այս կարգէն արդէն նշանակեցինք երեք կէտ, որոնք հիմայ պիտի ջանանք պարզաբանել, այսինքն՝

1. Բարշամէն դից տրուած տեղը՝ կարգին մէջ :

2. Հերակղի արձանին որոշուած տեղւոյ փոփոխութիւնը :

3. Գից յունական անուններն՝ որոնք հայ անուններուն տեղը կը բռնեն :

ա. Մովսէս Խորենացի Բարշամէն դից սեմական անուան յունական համապատասխանող անուն մը գտած չէ : Սակայն այս դիցական անձնաւորութեան ծագումը կը ճանչնայ, որովհետեւ անուան դոյզն փոփոխութեամբ մուծած է զայն Հայաստանի դիւցազնական պատմութեան մէջ :

Բարշամ՝ բռնաւոր մըն էր, հսկայից ցեղէն, որ կը հարստահարէր երկրին հարաւակողմը: Արամ անոր դէմ՝ արշաւեց, զարկաւ յաղթեց եւ փախըստական հալածեց՝ կորդուաց մէջէն՝ դէպ ի Ասորեստան: Բարշամ մեռաւ ալ Արամայ զօրաց սրէն. բայց որովհետեւ հռչակաւոր եղած էր իւր քաջագործութեանց համար, աստուածացաւ եւ երկար ժամանակ պաշտուեցաւ Ասորիներէն. (Ա, ԺԳ.) Եւ հեմերականութեան այս օրինակները ցանցառ չեն Մ. Խորենացւոյ բով*:

Ըստ հետեւորդի հարաւակողմը պէտք էր երթալ՝ փնտռել գտնելու անոր արձանը, եւ ոչ եւս Փոքր-Ասիա կամ Յունաստան՝ որոնք Արտաշիսի քաջագործութեանց ասպարէզն եղած էին: Ուստի Բարշամէնի արձանին գիւտը վերապահուեցաւ Տիգրանայ՝ Արտաշիսի որդւոյն, որ հնազանդեցուցած էր Միջագետքն ու Ասորիք: Ահա թէ ինչո՞ւ Ագաթանգեղոսի «սպիտակափառ դէք» (Բարշամնիա՝) վերոյիշեալ շարքին մէջ վերջին տեղը փոխադրուած է (առ Մ. Խոր.), բայց այնպիսի անգրիով մ'որ միայն սպիտակ նիւթեր ունի՝ «է փշուկոյ եւ ի քէ-բեղէ

* Այսինքն՝ Մ. Խորենացի ալ յաճախ կը ցուցնէ որ Եւհեմերոսի կարծիքն ունէր, թէ դիք նախնաբար մարդիկ էին: Եւհեմերականութիւն (evhémérisme) կը սուի այս դրութիւնն կամ կարծիքն իւր հեղինակին անուամբն, որ է Եւհեմերոս (Euhemeros կամ Euemeros) յոյս փիլիսոփայն Դ. դարուն Ն. ք. գ.Ք՝ Կիւրենական դպրոցէն, ծաղկած Մակեդոնիոյ Կասանդր արքային արքունիքը: Իւր հռչակաւոր դրութիւնն այն էր թէ Յունաց պաշտած բոլոր դիք ուրիշ բան չեն բայց նիւթաւոր մարդիկ:

կազմեալ էր «բժշկութիւն» : Ուրիշ տեղ մը մատնանիշ ըրած ենք¹ արդէն աղբիւրները գործածելու այս միանգամայն թէ խղճամիտ եւ թէ կամայական ոճը :

Բ. Ագաթանգեղոսի բնագրին մէջ չենք գտներ որեւէ յեցակէտ մը, որեւէ պատրուակ մ'այն պատմուածքին, որուն համեմատ վահունիք² անհնազանդ գտնուեցան եւ Արտաշատի համար որոշուած Հերակղեայ արձանն Աշտիշատ փոխադրեցին : Ագաթանգեղոս չի ճանչնար վահունեաց տոհմը : Իսկ Մովսէս Խորենացի կ'երեւայ թէ կ'անգիտանայ վահունեաց մեհեանը. բայց վահունիք անունը կու տայ քրմական այն տոհմին՝ որուն անգամներն Աշտիշատի մեհենին կը սպասաւորէին : Այս տոհմը կը սերէր վահագնէն, զոր Մ. Խորենացի Հայոց աշխարհի Տիգրան Ա. արքային որդին ըրած է. (Ա, Լա:) 'նոյն տոհմին յանձնուեցաւ տաճարաց ծառայութիւնն, եւ քրմութեան պաշտօն տրուեցաւ վաղարշակէն. (Բ, Ը:) Սակայն կը տեսնենք որ կորսնցուց տոհմն իւր արտօնութիւններն եւ իւր ստացուածքները Տիգրանայ Մեծի իշխանութեան սկիզբը. (Բ, ԺԴ:) Ա'լ այս վայրկենէս ետքը չի յիշեր Մ. Խորենացի այս տոհմը : Թէեւ կը գտնենք նոյն անունը նախարարաց մէկ ցանկին մէջ, որ մուծուած է Ս. 'նբրեւի վահունեաց Պատմութեան մէջ (տես նոյնը՝ էջ 34,) սակայն բաց ի

¹ Տես La légende d'Abgar, p. 385.

² Կամ վահունիք : Խորենացուց նորագոյն հրատարակութիւնքն ունին «վահունիք» :

այս միակ եւ բաւական ուշ ժամանակի յիշատակութենէն՝ քրմական հին տոհմիս որեւէ հետքը չենք գտներ բովանդակ հայ մատենագրութեան մէջ: Ահա հնունիք ապահովապէս Մ. Խորենացւոյ երեւակայութեանն արդիւնքն են:

Մեզի կ'երեւայ որ Հերակղի արձանը՝ վերջնականապէս այն տեղը զոր կը նշանակէ Ագաթանգեղոսի Պատմութիւնը, կանգնուելէն յառաջ՝ յունական միւս արձաններուն առաջին առաքման հետ միացուած է՝ անոր համար որ Մ. Խորենացի առիթ ունենայ պատմելու Ահա հունեաց անհնազանդութիւնն ու անոնց կրօնական իշխանութեան վախճանը: Նոյնպէս ալ արձանաց երրորդ առաքման՝ որ եղած է յԵլլագայէ, կցուած են յոյն քրմեր, որպէս զի իրենց բողոքներովն արգիլեն արձաններուն ցրուիլն հայ հողին վրայ, եւ ասով մեկնուի մեհեաններուն այնպէս տարօրինակ բաշխուած ըլլալն, որոնց ութէն հինգը Քարձր-Հայոց մէկ փոքր անկիւնը կը խմբէ Ագաթանգեղոսի բնագիրը:

Հոս մեծ բաժին մը կու տանք Մ. Խորենացւոյ երեւակայութեանն, բայց ուրիշ քիչ տեղեր ասոնց պէս նկարագրական են իւր գործելու եղանակը ցուցնելու համար: Երբ կ'ըսէ թէ Հերակղեայ այն արձանը գործ էր Սկիւղեայ (Scyllis) եւ Գիպենոսի (Dipoenos) կրետացւոյ, առջեւն ունի աղբիւր մը՝ հաւանօրէն ասորական, որ այսօր կամ վաղը պիտի գտնուի: Պլինիոս կը յիշէ Հերկիւղեայ արձան մը Սկիւղեայ եւ Գիպենոսի արձաններուն մէջ (Plinius,

Hist. nat., XXXVI., 4) եւ Կեղրենոս ժամանակագիրը (I, 564, ed. Bonn) երբ յանուանէ կը յիշէ այս երկու երեւելի արձանագործները, կրնայ նոյն տեղեկութիւնն քաղած ըլլալ աղբիւրէ մ'որ մերձաւոր է Մ. Խորենացւոյ աղբեր: — Նախագասութեան վերջին անգամն՝ որ կը յաջորդէ նախընթացին, Խորենացւոյ սեպհական սկզբնագիր բան մը չէ, այսինքն՝ «*հանգնեցն է Տորօն յիւրեանց եւսհանգն գիւղն յԱշտիշար*»: Ահա թէ ինչպէս կը բացատրէ Ղազար Փարպեցի՝ Ս. Սահակայ մեռեալ մարմնոյն Մամիկոնէից ձեռօք յԱշտիշատ փոխադրուելուն մասին [սօսելով՝ «*որտն է գաստն Տորօնոյ, է բնի գիւղն յիւրեանց*» «*եւսհանգն*» յանուանելու Աշտիշար» (Փարպ. տպ. 1873, էջ 104:) Անմիջապէս աչքի կը զարնէ (Խորենացւոյ) կախում ունենալը: — Այն գաղափարը՝ զոր կ'ունենայ Տիգրան Ափրոզիտեայ անդրին կանգնելու Աշտիշատի մեհենին մէջ շերակղեայ արձանին կողքին, եւ այսպէս երկու տարիաւորները միացնելու, ինքնին բնականապէս կը ծագի եւ կ'արդարանայ Ագաթանգեղեայ բնագրէն:

Գ. Վերն ըսինք որ կուոց անունները — ի բաց առեալ Բարշամէն դիցն, — յունական ձեւով կը ներկայացնէ Մ. Խորենացի, եւ թէ այս ձեւերն ամենաճիշդ կերպով կը համապատասխանեն Ագաթանգեղեայ յունական թարգմանութեան հետ: Այսպիսի դէպք մը այնչափ աւելի տարօրինակ բան մըն է, որչափ որ յիշեալ դից սյս նոյնացմանց մէկ քանին շատ

խնդրական են: Եթէ Մ. Խորենացի անընդ-
միջաբար թարգմանած ըլլար անունները՝ ան-
հնար էր որ Խորենացին այնպէս լիակատար հա-
մաձայնութեան մը գար յանգէր: Բաց աստի,
եթէ միայն ի բաց առնունք այն տեղերն՝ որ մեր
անդրիններուն կը վերաբերին ի մերձուստ կամ
ի հեռուստ, ուրիշ որեւէ տեղ մը յունական գիր
չի յիշատակեր Խորենացի, բայց միայն ուր իւր
սուրիշ աղբերքը կ'ընդօրինակէ: Գիտս եւ Ապո-
ղոն ուրիշ որեւէ տեղ մը չեն գտնուիր իւր
գրոց մէջ: Արտեմիս եւ Ափրոզիտէ մի միայն
անգամ մը յիշուած են (Գ, 19)՝ հետեւելով
Մաղաղասայ: Հեփեսոսս՝ երկու անգամ միեւ-
նոյն գլխուն մէջ (Ա, 1)՝ Եւսերեայ «Քրոնիկոնին»
հետեւելով. (Հտր. Ա, 58 եւն): Միայն Աթե-
նաս զարտուղութիւն մը կը ցուցնէ՝ Յուլիանու-
ինքնակալին թղթին մէջ կրկին երեւան գալով.
(Գ, 16):

Եթէ ինքն իսկ Մովսէս Խորենացին չէ
թարգմանած դից այս անունները, միայն երկու
ենթադրութիւններ կը մնան՝ վերոյիշեալ հա-
մաձայնութիւնը մեկնելու համար: Կամ Մով-
սիսի Խորենացոյ՝ ուղղակի կամ անուղղակի
ճամբով՝ ծանօթ էր Ագաթանգեղեայ յունա-
րէն բնագիրն, որ ըստ ինքեան անկարելի բան
մը չէ. եւ կամ Ագաթանգեղեայ հայ բնագիրը՝
զոր Խորենացի իւր աչքին առջեւ ունէր, դից
կրկին անունները՝ թէ՛ հայերէն եւ թէ՛ յունա-
րէն միանգամայն՝ կը ներկայացընէր: Այսպիսի
բնագրի մը գոյութիւնը չի կրնար այնպէս մէկէն

ի մէկ մերժուիլ: Նաեւ մեզի այժմ՝ ծանօթ Ազաթանգեղոսն ունի (էջ 607) «... Ասորիկան դից ... ըստ յունիանին որ է քնն Արորդիտէս»: Փաւստոսի Բուզանդայ մէկ տեղն՝ ուր կը պատմուի Աշտիշատայ մեհենին կործանումն, որ տեղն ապահովապէս Ազաթանգեղոսէն է, կը կարդանք՝ «կործանեաց զբագինսն մեհենիցն Հերմէլէայ՝ այնինչ վահագնէն» (Գ. ժգ. տպ. 1832 եւ 1889, էջ 37:) Ասոնք թերեւս վերջին մնացորդքն ըլլան Ազաթանգեղեայ հայերէն բնագրին հնագոյն խմբագրութեան մ'որ այժմ կորսուած է:

Այս զանազան դիտողութիւններն՝ զորոնք ցայս վայր ներկայացուցինք, աւելի եւս կը շեշտեն յիշեալ կրկին յիշատակարաններուն ազգակցական նկարագիրը: Ասկէ զատ կը ձգտին նաեւ ցուցնելու որ Մովսիսի Խորենացոյ բնագիրը չէ հնագոյնը: Ազաթանգեղոսի առաջնութիւնն արդէն ուրիշ կողմանէ ալ ակնյայտնի է: Նաեւ առանց խօսելու այն դիտողութեանց մասին որոնք գրական պատմութեան կը վերաբերին, Ազաթանգեղեայ առաջնութիւնն ամէն տարակուսէ վեր է նոյն իսկ այն պարագայէն որ իւր՝ դից անուանց տուած կարգը պարզապէս այն ուղեգիծն է, զոր բռնեց Ս. Գրիգոր կոոց դէմ իւր ըրած երեք արշաւանաց ժամանակ, այսինքն՝

1. Վաղարշապատէն յԱրտաշատ.
2. Վաղարշապատէն ի Բարձր-Հայո.
3. Վաղարշապատէն ի Ասարիա եւ անկէ դարձն Աշտիշատի վրայէն:

Մովսէս Խորենացի ալ նոյն կարգը կը պահէ. բայց Անահիտ-Արտեմիդայ կրկին մեհենին յիշատակութեան հանդիպելով՝ մին Արտաշատ եւ միւսը՝ Երէզ, կը ստիպուի Հայաստան բերել տալ Արտեմեայ կրկին արձանները, որոնց մին Փոքր-Ասիայէն բերուած ըլլայ, միւսը Ելլադայէն: Նաեւ միակ այս պարագան կը բաւէր ապացուցանելու իւր պատմածին արուեստակեալ ըլլալը:

Արնանք իբրեւ ապացուցուած նկատել որ Մովսէս Խորենացի՝ իւր Հայաստան մուծուած յունական կոոց ցուցակն յօրինելու համար հետեւած է տաճարաց կործանման այն պատմութեան՝ զոր աւանդած է Ագաթանգեղոս:

Այն ժամանակի շրջանին՝ երբ կ'ապրէր Մովսէս Խորենացի, միայն շատ թերակատար գաղափար մը կրնար կազմուիլ Հայոց Տնագոյն կրօնին մասին: Աւանդութիւնն անհետ կորսուած էր: Գրքերն՝ որ այն ատեն արդէն մեծ քանակութեամբ կը շրջէին, շատ քիչ կը խօսէին Տնագոյն կրօններու մասին, ինչպէս նաեւ քիչ՝ օտար կրօններու նկատմամբ: Միայն մէկ քանին կը պայքարէին Սասանեանց մագղեղականութեան դէմ: Հնագոյն տաճարները նուիրուած էին նոր (քրիստոնէական) պաշտաման. Տնագոյն տօները քրիստոնէացած: Հայաստանի մէջն ալ այնպէս էր այս ամէն նկատմամբ՝ ինչպէս բոլոր միւս աշխարհներն, որ քրիստոնէութեան դարձան, ի բաց առեալ միայն Յունաստանն ու Հռովմն, ուր փայլուն եւ անեղծանելի գրականութիւն մը Տնագոյն պաշտամանց գօնէ յիշատակը կը պահէր:

Անկարելի է որ Ագաթանգեղոյ մեհեաններուն կործանման մասին պատմածը՝ նաեւ այն ատեն միակ բնագիրն էր, որ կրնար Մովսիսի Խորենացոյ տեղեկութիւններ մատակարարել Հայ ազգային հեթանոսական կրօնից մասին, ինչպէս որ նոյնը նաեւ ցայսօր միակ խարխսին է

Այն ատեն կարելի եղաւ գիտնալ անոնց «Քն-
 Քնի» ուստի ծագած եկած ըլլալը: Արձանները
 յաղթութեան ճշմարիտ նշանակներ էին, շքեղ
 աւարներ, որոնցմով իրաւունք ունէին Հայք
 պարծելու. վասն զի միեւնոյն ժամանակ արդիւնք
 եւ ապացոյց էին իրենց արքայից աշխարհակալու-
 թեանց ի Փոքր Ասիա, Յունաստան եւ Միջա-
 գետք: Մ. Խորենացի ասով թերեւս կ'ուզէր
 նաեւ նշանակել հայկական կռապաշտութեան
 յունական ծագումը. արդեամբք ալ տեղ մը
 բացօրոշ չ'ըսեր թէ անդրինները կանգնուեցան
 յառաջունէ գոյութիւն ունեցող մեհեաններու
 մէջ. մանաւանդ թէ աւելի հակառակը կը հե-
 տեցուի այն եղանակէն, որով նախնաբար Անի
 պահեստի դրուած կուռքերը բաշխուեցան մեր-
 ձակայ աւանները: Սակայն այս վերջին խնդիրը
 մեր հետազօտութեանց նիւթէն դուրս կը մնայ:

Եթէ՛ ինչպէս որ կարծենք թէ այժմ ա-
 պացուցիւնք, յունական կոոց Հայաստան մու-
 ծուիլն որեւէ իրական դէպքի մը չի համա-
 պատասխաներ, այլ թէ ընդհակառակն Մ. Խո-
 րենացւոյ խորհրդածող երեւակայութեան ար-
 դիւնքն է, իւր գրոց շատ մը գլուխներուն պատ-
 մական արժէքը վտանգուած կ'ըլլայ: Այսպէս
 այն ամէնն որ կը պատմուի յիշեալ կոոց Ար-
 մաւրէն Բագարան եւ Բագարանէն Արտաշատ
 փոխադրուելուն նկատմամբ՝ ուրիշ բան չի կրնար
 ըլլալ բայց եթէ զարգացում նախնական կեղ-
 ծիքին: Ասով աւելի հաստատութիւն կ'առնուն
 այն տարակոյսներն՝ որ շատ մ'ուրիշ պատ-

Ճառններով արդէն ծագած էին Երուանդայ եւ
 Արտաշէսի Բ. ի թագաւորութեան պատմական
 ըլլալուն նկատմամբ. (գիրք Բ, գլ. 15—14:)
 Արտաշէս Բ. իւր Մաժան որդին անուանած էր
 քրմապետ Արամազդայ յԱնի (գլ. 8գ), եւ
 նուիրակութիւն մը խաւրած յԵրէզ՝ Արտեմի-
 սէն խնդրելու առողջութիւն եւ երկայն կեանք.
 (գլ. 14:)

Այս երկու թագաւորաց իշխանութեան
 դէպքերը կը պատմուին մեզի Անոյ քրմի մը
 ճոխութեամբն՝ Ուլիպիոս (Olympius) անուն, որ
 գրած ըլլայ մեհենաց պատմութիւն մը («Ֆէնի-
 նակն պատմութիւն», Բ, գլ. 10) եւ որուն
 մասին ուրիշ տեղ մ'ալ խօսք չ'ըլլար: Անի
 պաշտուած գիրքն էր Արամազդ, այսինքն՝ Մով-
 սիսի Խորենացոյ համար ուլիպիոսն ջեւս

1 Այս առաջին անգամ չէ որ Մ. Խորենացի կը խօսի
 Ֆէնիակն պատմութեանց վրայ, որ պատմութիւն ըլլալն ի-
 վարդ խօսքով: Այս «Մեհենական պատմութիւնը»
 կային արդէն Երեսիոյ գիւանին մէջ (Բ, 4), որոնք հոն
 փոխադրուած էին Մծրին քաղաքէն (Բ, 16) եւ Պոնտոսի
 Սինոպ քաղաքէն (Բ, 12): Աստիճակով հրատարակութեան
 մը մէջ (La légende d'Abgar, p. 361 ff.) ցուցուցինք որ
 կեղակարծ յիշատակարանքը նկատելու է իբրեւ երեւակայ-
 ական աղբիւրներ: Անկէ ետքն եկած ենք այն համոզման որ
 «Ֆէնիակն պատմութիւնը» գաղափարը քաղած է Մ. Խո-
 րենացի Եւսեբեայ քրմի մասենէն՝ զոր այնչափ յաճախ
 կը գործածէ: Մանկութեան գրեց «Էն Էնիակն պատմութեան-
 թիւնը», ուր յոյն բնագիրն ունի՝ ἐκ τῶν ἱερῶν (քրմի-
 կոն, Ա, 222): — «Չորոց ամենեցուն իսկ (այսինքն՝ զթա-
 գաւորացն) քրմի ունէին զմատեան էն Էնիակն» ուր
 յոյնն է՝ εἶχον ἀναγραφὰς ἐν ταῖς ἱεροῖς βίβλοις. (անդ,
 Ա, 199.) տես նաեւ անդ՝ Ա, 208:

բագին ի վերայ գերեզմանին շինեալ՝ զի ի զոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեսցեն, եւ ընդունիցին հեւրք երեկօթիւք: Յորում եւ զկնի վաղարշ տօն աշխարհախումբ կարգեաց ի սկզբան ամի նորոյ, ի մուսն հաւասարդի:»

Անհնար է այս տօնին մէջ՝ որ իբր թէ հաստատուած է վաղարշէն, չճանչնալ վերբտտին այն տօնն որուն տեղ ուրիշ մը կարգեց Ս. Գրիգոր, Տրդատայ մկրտութենէն ետքը, ի յիշատակ այն սրբոց մարտիրոսաց՝ որոնց նշխարքները բերած էր կեսարիայէն: Ստոյգ է՝ Ագաթանգեղեայ այն տեղը (էջ 623) գծուարութիւններ կը յարուցանէ մեկնութեան: Ոմանք, ինչպէս Լանգլուա, հօն յիշուած կը գտնեն Ամնոր (նոր-տարի) դէք մը. ուրիշները՝ ինչպէս Գիւլորիէ, Գեղցէր՝ եւն, հօն կը տեսնեն Ամնոր (ապաստանարան տուող) դէք մը: Էմին թէ «Ամնոր» եւ թէ «վանատուր» դէք կը գտնէր միանգամայն, բայց երկու դէքն կը նոյնացընէր:

Թանգեղոս (էջ 612) կ'ըսէ պարթեւական է անունս եւ անոր համազօրն է հայերէն «Գիշուան», զից կամ կոոց աւան. (հմտ. «Բագուան, որ անուանեալ կոչի ի պարթեւական լեզուէն Գիցաւան»): Մոփսէս Խորենացի նոյնը կը փոխադրէ հոս «Բաշուան» (բագիններու կամ սեղաններու աւան.) հմտ. Բ, ծե. Գ, կէ:

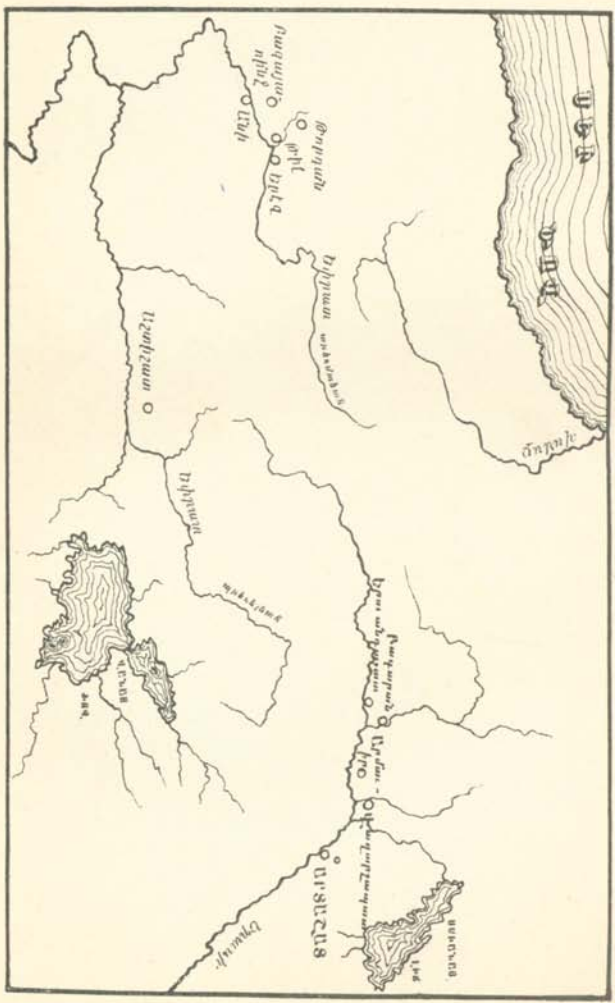
1 Հմտ. H. Gelzer, Zur arm. Götterlehre, p. 132 ff.

* Այս տեղն է՝ «Եւ գլխատակս վկայիցն բերելոց ժամադրեաց տօն մեծ հռչակել, յառաջագոյն կարծեալ մտտեացն պաշտաման ի ժամանակի դիցն Ամնորայ ամենաբեր նորոց պտղոց տօնից հիւրընկալ դիցն վանատուրի, զոր յառաջագոյն իսկ ի նմին տեղուղ պաշտէին՝ յուրախութեան նաւասարդ աւուր:»

Պէտք է խոստովանիլ որ բնագիրն՝ իւր ներկայ վիճակին մէջ՝ կրնայ զանազան կերպով թարգմանուիլ: Մովսէս Խորենացի եւ Ագաթանգեղեայ յոյն թարգմանն ուրիշ կերպ հասկըցած են. իրենք առանց տարակուսի իրենց աչքին առջեւն ունէին բնագիր մը որ քիչ մը տարբեր էր ներկայէն: Զիարդ եւ իցէ, Քարդեծանայ «մեհենական պատմութեանց», կոչումը յառաջ եկած է Ագաթանգեղեայ այն տեղէն, զոր նշանակեցինք: Աւարտելով մեր խօսքն՝ հոս ալ կը հանդիպինք այնպիսի դէպքի մ'որ համանմանն է յունական դից չայաստան մուծուելուն, եւ կը հաստատենք Մովսիսի Խորենացւոյ՝ աղբիւրները Ռեգրեսիւ (régressif) գործածելուն նոր դէպք մ'ալ:

ՀԵՐԱՆՈՒՆԱՆՍՏՆԻՈՒԹՄԵՆԸ ԵՎ ԵՐԱՆՆԵՐԸ:

Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ա Ր Ա Ն

- Ա. Գալէմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեհաստանոց դատաստանագրոյն: 1. Պիշոֆ, Լեհաստանոց հին իրաւունքք: 2. Գալէր. իրաւունք Հայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Փր. 1.25
- Բ. Մեմեմիշեան Հ. Գաբրիել, Ազգաբանութիւն ազնուական զարմին Տիւզեանց. (պատկերագարդ:) 1890: 8° Երես՝ 50 Փր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յակովբոս, Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: 8° Երես՝ ԺԱ+159: Փր. 1.25
- Դ. Դեմետրիոս Տամի Արեւելեան Հայր ի Պուրովինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալէմքեարեան: 1891: 8° Երես՝ 79: Փր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիստենեայ վարուց Աղեքսանդրի. 1892: 8° Երես՝ Դ+272: Փր. 3.—
- Զ. Ալպէր Տըվլէ եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: 8° Երես՝ 82: Փր. 1.—
- Ը. Մառ Նիկ., Ամսոնային ուղեւորութիւնից ղէպ ի Հայս: Թրգմ. Մոսկոբիոս Անոփեան: 1892: 8° Երես՝ 89: Փր. 1.25
- Ը. Գաբրիել Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Ժ+51: Փր. 1.—
- Թ. Գալէմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Պատմութիւն հաւ լրագրութեան: Հտ. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:) 1893: 8° Երես՝ 232. Փր. 2.50

- Ժ. Կոնիքի Փր. Կ., Քննութիւնը զրոյց Գաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. չ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Է+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գովրիկեան չ. Գրիգոր Վ., Հայք յԵղիսաբեթուպոլիս Դրանսիոյ լանիոյ 1680—1779: (1 զընկատիւ.) 1893: 8° Երես՝ Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Չննոց Գլակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես՝ 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ զինական տունը: Թրգմ. չ. Բ. Վ. Պիլէգիկժեան: (6 տախտակ 55 պատկ.): 1894: 8° Երես՝ 103 Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիքեան Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացոյ. Հտ. Բ. կամ՝ Յանելուած: Թրգմ. չ. Յ. Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան չ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնը հայերէն փոխառեալ բառից: Ա. չ. Հիւպըման, Սեմական փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ. Փորքէման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ: Գ. չ. Հիւպըման, Հայկական Յատուկ անուանք: 1894: 8° Երես՝ 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան չ. Յանովրոս Վ., Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնը: Հտ. Ա. Ա—Զ: 1895: 3° Երես՝ ԺԲ+294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան չ. Յանովրոս Վ., Հայկական աշխատսիրութիւնը հայագէտ Պ. Փէթթէրի, Ի մի ամիոփուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթութեամբ: 1895: 8° Երես՝ 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիգրեան Կ., Սեւ ծովու ոռոսական եզերքը: 1895: 8° Երես՝ 192: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գովրիկեան չ. Գրիգոր Վ., Դրանսիոյ լանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը կամ՝ Նկարագիր Կերլա Հայաքաղաքի Ի զիր եւ Ի պատկերս: 1896: 8° Երես՝ Թ+352: Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան չ. Յանովրոս Վ., Վարդապետութիւն առաքելոց անվաւերական կանոնաց մատենը. Թուղթ Յակոբայ առ Կողրատոս եւ Կանոնք Թաղէի: 1896: 8° Երես՝ Թ+442: Ֆր. 6.—
- ԻԱ. Տումաշէկ Վ., Սատուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հե-

- տազօտութիւն: Մամն Առաջին՝ Պատմական տեղեկութիւնք Մամնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլեզիկեան: 1896: 8՝ Երես՝ Է+62: Ֆր. 1.—
- ԻԲ. Կարրիէր Ա., Արգարու գրոյցը Մովսէս Խորենացոյ Պատմութեան մէջ. Թրգմ. Հ. Գաբրիէլ Վ. Մէնէվիշեան: 1897. 8՝ էջ ԺԶ+107: Ֆր. 1.50
- ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազօտութիւնք Նախնեաց ռամկօրէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածներ: Մամն Ա. Ռամկօրէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897, 8՝ էջ Ը+272: Ֆր. 4.—
- ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազօտութիւնք Նախնեաց ռամկօրէնի եւն: Տետր Բ: 1897: 8՝ էջ Ա—Ը+273—522: Ֆր. 3.—
- ԻԵ. Գեղցեք Հ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալմբեարեան: Յաւելուածք Թարգմանչին՝ 1. Յանկ 1895—1897 Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած գրքերու: 2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897 8՝ էջ Ը+130: Ֆր. 1.50
- ԻԶ. Մեմեկիշեան Հ. Գաբրիէլ Վ., Գիրք (կամ յօդուած) գրելու արուեստը: Նորու ճեղինակներուն ուղղեալ քանի մը կարեւոր ակնարկութիւններ: Յաւելուած՝ Գիրք կարգալու արուեստը: 1898: 8՝ էջ Է+123: Ֆր. 1.25
- ԻԷ. Խաչատրեան Գր., Մ. Խորենացու Նորագոյն աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: 8՝, 56 էջ: Ֆր. 1.—
- ԻԸ. Տաշեան Հ. Յ., Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչութեան արուեստին: (10 զնկատիպ պատկերով): 1898: 8՝ ԺԱ+202 էջ: Ֆր. 2.50
- ԻԹ. Դադեաշեան Յ., Փաւստոս Բիւզանդացի եւ իւր պատմութեան խարդախողը: Մ. Խորենացու աղբիւրների ուսումնասիրութիւն: 1898, 8՝ 175 էջ: Ֆր. 2.50
- Լ. Մսէրեան Լ., Հայերէն քարքանդակութիւն: Թրգմ. Ի ռուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1899, 8՝ Երես՝ Է+26: Ֆր. —.50

- 1Ա. Բօսեան Հ. Յ., Հայք ի Զմիւննիա եւ ի շրջա-
կայս: Հատոր Ա. Զմիւննիա եւ Հայք: 1899: 8
Երես՝ ԺԲ+369: Ֆր. 5.—
- 1Բ. Բօսեան Հ. Յ., Հայք ի Զմիւննիա եւ ի շրջա-
կայս: Հատոր Բ. Զմիւննիոյ վիճակն զլիսաւոր
քաղաքներն եւ Հայք: 1899: 8° Երես՝ Ժ+161:
Ֆր. 2.50
- 1Գ. Գոմբրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յԵղիսաբե-
թուպոլիս Դրանսիոյումնիոյ. Բ. Հատոր 1780—1825.
(1 զնկատիւլ:) 1899 8°. Երես՝ Լ+558: Ֆր. 5.—
- 1Դ. Գազանձեան Յ., Եւզոկիոյ Հայոց գաւառաքար-
քաղք: 1899: 8° Երես՝ Լ+124: Ֆր. 1.—
- 1Ե. Կարիէր Ա., Հեթմանոս Հայաստանի ութ մեհեան-
ներն Ազաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համե-
մատ: Թրգմ. Հ. Յակովբոս Վ. Տաշեան: (1 աշ-
խարհգրկն տախտակով:) 1899: 8° Երես՝ 48:
Ֆր. —.75

